

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА • ИДЕНТИТЕТ • УГРОЖЕНОСТ • ЗАШТИТА

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА
КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГРОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

Уредници
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ
МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ГАЛЕРИЈА САНУ

БЕОГРАД 2019

УМЕТНИЧКО НАСЛЕЂЕ СРПСКОГ НАРОДА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ
ИСТОРИЈА, ИДЕНТИТЕТ, УГОЖЕНОСТ, ЗАШТИТА

ДРУГО ИЗДАЊЕ

Издавач

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Главни и одговорни уредник

ДУШАН ОТАШЕВИЋ

Уређивачки одбор

ВЛАДИМИР КОСТИЋ

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

МИОДРАГ МАРКОВИЋ

ДРАГАН ВОЈВОДИЋ

Рецензенти

ГОЈКО СУБОТИЋ

МИРЈАНА ЖИВОЈИНОВИЋ

ДИНКО ДАВИДОВ

Секретари уредништва

МАРКА ТОМИЋ ЂУРИЋ

БОЈАНА СТЕВАНОВИЋ

Лектура

ИВАНА ИГЊАТОВИЋ

Превод са италијанског језика

ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ

Техничко уређење и графичка опрема

МИРОСЛАВ ЛАЗИЋ

Карте

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ

ИГОР СТЕПАНЧИЋ

Тираж

600

Штампа

ПЛАНЕТА ПРИНТ, БЕОГРАД

ISBN 978-86-7025-754-2

САДРЖАЈ

УВОДНА РЕЧ	9
Владимир С. Костић	
СРБИ И КОСОВО	
КОСОВО И МЕТОХИЈА У ИСТОРИЈИ СРПСКОГ НАРОДА	
У временима самосталне средњовековне државе	17
Ђорђе Бубало	
Под турском влашћу, до краја XVIII века	31
Невојша Шулетић	
Административна подела, насеља и становништво у првим вековима под Османлијама	41
Татјана Катић	
Током новијег и савременог доба	49
Љубодрог Димић	
КОСОВСКОМЕТОХИЈСКА ИЗВОРИШТА СРПСКЕ ДУХОВНОСТИ И НАРОДНОГ БИЋА	
Светиње и свети на Косову и Метохији у култном сећању и националној свести Срба	81
Даница Поповић	
Библиотеке косовскометохијских манастира и богослужбена традиција Српске Православне Цркве	99
Владимир Вукашиновић	
Косовски завет и национални идентитет Срба	113
Милош Ковић	
УМЕТНИЧКА БАШТИНА СРБА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ	
ЕВРОПСКИ ОКВИРИ И СРПСКА САМОСВОЈНОСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ УМЕТНОСТИ	
Место у културној историји српског народа	147
Бранислав Тодић	

Припадност развојним токовима византијске уметности	165
АЛЕКСЕЈ ЛИДОВ	
МИЛОШ ЖИВКОВИЋ	
Стваралачке везе са уметношћу Западне Европе	185
ВАЛЕНТИНО ПАЧЕ	
ДУБРАВКА ПРЕРАДОВИЋ	
ИСТОРИЈА СТВАРАЊА	
Најстарије раздобље (од досељавања Срба до Стефана Немање)	211
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
У време првих Немањића (од 1168. до смрти краља Милутина)	221
МИОДРАГ МАРКОВИЋ	
Доба зрелог средњег века (1322–1455)	241
ДРАГАН ВОЈВОДИЋ	
Позносредњовековни период у светлу археологије	271
ДЕЈАН РАДИЧЕВИЋ	
Од пада под турску власт до Велике сеобе (1455–1690)	291
ЗОРАН РАКИЋ	
Између сеоба и борбе за одржање (1690–1839)	313
НЕНАД МАКУЉЕВИЋ	
Замах црквене уметности у последњем веку османске власти	325
ИВАНА ЖЕНАРЈУ РАЈОВИЋ	
Новије градитељство – од модернизације и деструкције до искривљеног приказивања	341
АЛЕКСАНДАР КАДИЈЕВИЋ	
Модерно ликовно стваралаштво (1912–1999–2016)	351
СРЂАН МАРКОВИЋ	
ПОВЕСНИЦА СТРАДАЊА	
У доба турске власти (1455–1912)	365
ТАТЈАНА КАТИЋ	
БИЉАНА ВУЧЕТИЋ	
Након ослобођења (1912–1999)	379
СВЕЛАНА ПЕЈИЋ	
После усвајања <i>Резолуције 1244</i> (1999–2017)	393
ДЕЈАН РАДОВАНОВИЋ	
МИРЈАНА ЋЕКИЋ	
Баштина у процепу. Између европске праксе заштите и глобалне политичке злоупотребе	415
МИРЈАНА МЕНКОВИЋ	
БОРБА ЗА ОЧУВАЊЕ	
Почеци истраживања и збрињавања споменика	431
ДРАГАНА ПАВЛОВИЋ	

Успостављање система институционалне заштите споменика и резултати конзерваторско-рестаураторских радова на Косову и Метохији	443
АЛЕКСАНДРА ДАВИДОВ ТЕМЕРИНСКИ	
Укључивање српских споменика на Листу Светске културне баштине	465
ВЛАДИМИР ЦАМИЋ	
Српско споменичко наслеђе на Косову и Метохији у светлу савремених теорија о културној баштини	485
ЈЕЛЕНА ПАВЛИЧИЋ	
ПОГОВОР УРЕДНИКА	507
СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	515
СПИСАК САРАДНИКА СА АФИЛИЈАЦИЈАМА	549
СПИСАК ТАБЛИ.	553

УВОДНА РЕЧ

Прилажући уводну реч овој публикацији, која не одговара само насловом недавно одржаној изложби у Галерији Српске академије наука и уметности (*Српско уметничко наслеђе на Косову и Метохији. Идентичности, значај, ујроженост*, 27. септембар – 26. новембар 2017. године) већ и с њом води живу конверзацију – додатно је разрађујући, образлажући и допуњујући – желим да изнесем неколико својих размишљања. И изложба и књига која је прати, као плодови дуго припремане активности САНУ, представљају одговор суштинској обавези наше куће, произашлој из основног смисла њеног постојања од првих корака по оснивању Друштва српске словесности 1841. године. Зато тај одговор не може имати сенку баналне дневне прагматичности, за коју се САНУ исувише често неоправдано оптужује. Појмови издвојени у поднаслову ове књиге – *историја, идентичности, ујроженост, заштитица* – у својој суштини готово да не траже даљу елаборацију ако на уму имамо контекст у којем је стварано идентитетски веома особено и зато сада веома угрожено српско уметничко и духовно наслеђе на Косову и Метохији. Мени се, међутим, намеће – неизречена, а ипак јасно чујна – још једна кључна одредница важна за разумевање изложбе и публикације. Ту одредницу ће много позванији препознати као „високу естетску вредност“, „самосвојност“ и томе слично, а ја ћу је, у немоћи да је обухватим у бити, одредити као лепоту „изнад свих зала“. Можда тај појам и није сасвим одговарајући, али је свакако најближи ономе што сам осетио када сам као дванаестогодишњак први пут обилазио манастире Косова и Метохије, а што се касније, када сам им се враћао, само потврђивало. У опису тог доживљаја на памет ми често падају редови нашег академика Михаила Лалића из

Зајочника. Друје свеске мемоара и дневника Пеја Грујовића, које овде позајмљујем:

Пред ноћ смо стигли у долину и наступали кроз завјетрину шуме испуњене жуборењем ријеке која се наслућивала подаље од пута. Ту нам је најзад отоплило и надали смо се храни. Они испред мене, излазећи на чистину, скидаху капе и почеше да се крсте. Мислио сам да ја нећу – нема тако великог попа који би ме на то натјерао. Али кад угледах манастирску цркву Дечана како стоји на ливади – лијепа као привиђење а трајнија но тврђаве – стадох па и сам скидох капу и дође ми да је бацим увис као што су други око мене већ чинили. Знао сам понешто, из пјесмарица више него из историје, о том манастиру; виђао сам га и на слици, али да он ту нов стоји шест вјекова, надтрајавајући и Србе и Турке и Албанце с бијелим капама и њихове честе кавге, дуге мржње и кратка мирења – то је изгледало невјероватно. Чинило ми се, па и сад ми се тако причињава, да је у том здању уграђено нешто натприродно – некакав чудесни спој оплемењене материје и у материји ухваћене душе. Без неке такве загонетне равнотеже удаљених и супротних елемената са два пола космоса, без њиховог загрљаја, не би се могло догодити да нешто тако дуго потраје у земљи гдје све кратко траје и брзо нестаје.

На те редове надовезују се речи након службе у самој цркви:

Смрачило се бјеше кад смо изашли, али се љепота цркве на неки начин пробијала и кроз таму. Чинило ми се да се види и пред затвореним очима, као што се и сад види у тамној даљини успомене, јер њене линије зраче самим постојањем као упорно пробијање сјећања на нешто што се прије знало. Отада сам често мислио на ту чудесну грађевину за коју непознати записивач каже да 'сваку мисао превазилази добротом'. Волио бих још једанпут да је видим, да провјерим је

ли јој заиста душа у љепоти, као што ја мислим, а љепота у обећању и у нади коју даје сваком ко је види, без обзира на вјеру којој припада.

Писац ту жељу, коју и сам осећам, а која ми се, страхујем, услед година и околности неће испунити, негде ограничава на Високе Дечане. Није, међутим, реч само о том непоновљивом храму – у питању је много више од тога. Суочен, као и читав мој народ, са угрожавањем и уништавањем српске културне и уметничке баштине, с кривотворењем њеног идентитета, уз не мање болну равнодушност моћних (и немоћних), тешим се каткад Планудовом парафразом Овидија да се „све

мења, а не ишчезава ништа“. Ипак, свестан сам тога да ова мисао, ма како узвишена, може у крајњем бити само утеха. Идеја поменуте изложбе и ове књиге јесте да морамо учинити све да заиста не дозволимо ишчезавање онога што нас одређује у самом нашем бићу. Једино тако ћемо сутра, прекосутра и затворених очију моћи да се – попут песника и такође нашег академика Васка Попе пред фреском у Каленићу – с времена на време упитамо, иако знамо и одговор и објашњење:

Откуда моје очи
На лицу твоме
Анђеле брата...

Владимир С. Косић

СРБИ И КОСОВО

БАШТИНА У ПРОЦЕПУ. ИЗМЕЂУ ЕВРОПСКЕ ПРАКСЕ ЗАШТИТЕ И ГЛОБАЛНЕ ПОЛИТИЧКЕ ЗЛОУПОТРЕБЕ

МИРЈАНА МЕНКОВИЋ

УНИШТАВАЊЕ КОЈЕ ТРАЈЕ

После пуних осамнаест година од доласка међународних представника на простор дела Републике Србије и тринаест година од највећег уништавања европског наслеђа после Другог светског рата 2004. године – међународна цивилна и војна власт на Косову и Метохији још није ни зауставила ни ублажила кризу културне баштине и *православних, хришћанских светих места*, која је своје катастрофичне размере досегла још 1999. године. Сукобљени глобални и регионални политички интереси парализују или подривају све покушаје да проблеми почну да се решавају, а баштина и та света места спасу и сачувају како за поклонике тако и за цивилизацију уопште. Угрожавање културне и верске баштине на Косову и Метохији, пре свега српске, као појава дугог трајања, наставља се мењајући само своје облике у складу с приликама. На делу су пропагандни, медијски рат, у који је укључена институционална злоупотреба споменика, односно прикривање или кривотворење њиховог националног идентитета, и стална претња физичким уништењем. Настављају се најперфиднији покушаји темељног затирања историје, културе, али и *сећања и живих чувара традиције* и памћења Срба на Косову и Метохији.

Подсећамо, врло кратко, на то да једна од диференцијалних одлика културне баштине и православних светих места на Косову и Метохији јесте њихова повезаност са живом историјом и народом чији су они део. *Сем што су светиња, то су места материјалној и духовној искуства националне историје Срба*. Настанак светиња Српске православне цркве, баштине српског народа и српске државе документовано се може пратити од раног средњег века до данашњих

дана.¹ У својој дугој историји светиње Срба често су биле изложене нападима разних освајача. Страдале су с народом који их је створио,² али готово никада у толикој мери као од јуна 1999. године, када је подручје Косова и Метохије, низом неповољних политичких догађаја, постало протекторат Уједињених нација, а затим и Европске уније, и када су ту смештене њихове значајне војне и цивилне снаге. Ово је утолико теже схватљиво што је реч о једној од најбогатијих група споменика сакралне архитектуре и уметности које је европска цивилизација наследила од хришћанског Истока. Према регистру заштићених културних добара Републике Србије из 1986. и 1994. године, на простору Косова и Метохије заштићено је преко три стотине културних добара у *првој и трећој* категорији, са значајним бројем *евидентираних културних добара*, која се налазе у процесу претходне заштите. Четири српске споменичке целине уврштене су на Унескову Листу Светске културне баштине (Пећка патријаршија, Дечани, Грачаница и Богородица Љевишка у Призрену).

Према документима које је објавио Центар за очување наслеђа Косова и Метохије *Mnetosyne*,³ у сарадњи с Канцеларијом за Косово и Метохију Владе Републике Србије и Музејом у Приштини,⁴ током вандалских насртаја албанских терориста на хришћанске светиње јуна 1999. и марта 2004. уништено

¹ О томе в. одељак овог зборника под насловом *Историја стварања*.

² Хронологија уништавања српске духовне и уметничке баштине на Косову и Метохији кроз векове дата је у одељку овог зборника под називом *Повесница стварања*.

³ Удружење српских стручњака из области заштите културног наслеђа, које је интензивно деловало од 1998. до 2008. године.

⁴ *Маршовски йојром 2004–2014*.

Сл. 364. ЧАБИЦИ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ, XV ВЕК, СНИМАК ИЗ 1998. ГОДИНЕ

је двадесет једно културно добро у првој категорији, то јест црквене грађевине из XIV, XV и XVI века, а тридесет шест њих у трећој категорији, што је укупно педесет седам споменика и објеката. Осим тога, само у Мартовском погрому из 2004. разорено је и шеснаест светиња, цркава које нису категорисане. Ако се имају у виду и сва остала уништена културна добра, као и светиње, коначан број премашује 150 споменика, светиња и објеката. У групи угрожених културних добара, споменика који су сачувани до данас, представљено је осамдесет осам културних добара – тридесет једно културно добро у првој категорији и њих педесет седам у трећој категорији. Посебну, такође веома угрожену споменичку групу чине српска гробља, градска стамбена језгра и јавни споменици који су обележавали националну историју Срба, али и заједничку историју Срба

и албанске етничке заједнице из социјалистичког периода у Покрајини.

Центар *Mnemosyne* је прикупио, обрадио, анализирао и презентовао српској и међународној стручној и културној јавности изузетно велики број података, али група чињеница од пресудног значаја за начин сагледавања уништавања културне баштине у међународним оквирима до данас – никада није детаљније представљена. Реч је о међународним извештајима о уништавању културне баштине на Косову и Метохији насталим од 1999. до 2004. године.⁵

⁵ СС-РАТ (2001) 6/АТ01 001; СС-РАТ (2001) 6/АТ00 332; четири извештаја Савета Европе на плану израде *Предлога закона о културном наслеђу на Косову*, и то: АТ02 218 од 13. децембра 2002, АТ03 180 и АТ03 186 од 1. и 19. августа 2003. и АТ04 089 од 16. марта 2004. и три извештаја *Technical Co-operation and*

Сл. 365. ЧАБИЊИ, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ ПОСЛЕ РАЗАРАЊА 1999. И ПРЕТВАРАЊА У СМЕТЛИШТЕ, СНИМАК ИЗ 2002. ГОДИНЕ

Као што су цивилне и војне „мировне мисије“ имале своју јасну улогу у припреми агресије НАТО-а на Савезну Републику Југославију и отимања дела територије Републике Србије,⁶ исто тако су извештаји и закључци неких од међународних експерата најпре утрли политички пут беспримерном оправдавању злочина над културном баштином Срба на Косову и Метохији, а потом су и отворили пут за сва каснија уништавања националних култура у читавом свету, која, нажалост, трају до данас. Предлог за легализацију културног геноцида над било којим народом дали су заправо извештаји и експертске анализе о уништавању културне баштине на Косову

и Метохији од 1999. до 2004. године. Због далекосежних последица по међународни систем заштите културних добара, али и по живот српског народа у веку пред нама, ваља посветити посебну пажњу једном од тих извештаја.

СУД О НАЧИНУ БАВЉЕЊА КУЛТУРНОМ БАШТИНОМ КОЈИ ЈЕ УПОЗОРАВАО И КОЈИ НИЈЕ УВАЖЕН

Као упозорење је звучао већ став стручњака Савета Европе у Извештају о културном наслеђу на Косову и Метохији од 18. јануара 2001:⁷ „... када је заштита културног наслеђа у питању, међународна заједница као целина и сви потенцијални партнери раде без договореног или координираног оквира. Све заинтересоване стране теже остваривању краткорочних циљева дефинисаних у складу с неким одређеним интересом, који често нема много везе са стварним потребама на терену.“ Таква оцена је дошла недуго после престанка отворених непријатељстава јер су одмах, на још врелим згариштима, почеле да се појављују мисије истражитеља и оцењивача стања културне баштине, утврђивача кривица и одговорности, проценитеља исплативости улагања у обнову споменика, известитеља и аналитичара различитог степена стручности и искуства и разних мотива и приступа, односно мање или више отворених циљева.

Када су се појавили извештаји тих мисија (најмање седам њих), сасвим очигледни постали су парадокси односно недоречености на које је указала оцена експерата Савета Европе, а у вези с најважнијим питањима: Шта обухвата културно наслеђе? Ко је надлежан за доношење одлука и с ким се надлежност може делити? Ко је одговоран за продуковање лажи, ко их лансира и на који начин? Какви су односи између надлежних институција? Ко је публика за коју се ради и какву корист она има од културне баштине? итд. Без одговора на ова питања, то јест без јасне дефиниције тога шта чини културно наслеђе на Косову и Метохији, како су подељене одговорности и како се одвија процес доношења одлука – сви извештаји и програми само су допринели стварању још замршенијег стања.

Међународна организација Унеско израдила је чак четири извештаја током целог периода оцењивања,⁸

Consultancy Programme, Preliminary Technical Assessment (АТ04 111 rev, 30 April 2004; АТ04 171 rev, 24 May 2004; АТ04 245, 9 July 2004).

⁶ Хушкачи у одорама мировњака, 14–15.

⁷ CC-PAT 2001-6/AT01 001.

⁸ Borath, *Rapport de Mission*; Blasi, *Report on Mission*; UNESCO, *Cultural Heritage in Kosovo* (2003); UNESCO, *Cultural Heritage in Kosovo* (2004).

Сл. 366. Кијево, црква Светог Николе, XVI век, снимак из XX века

а један извештај саставио је Центар *Mnemosyne*,⁹ једина стална национална организација која се бавила културном баштином у разматраном периоду у Покрајини. Два извештаја припремиле су привремено и пригодно основане организације. Непосредно реагујући на текући рат на Балкану, праћен намерним разарањем културног наслеђа, шведска влада основала је и финансира посредством *Шведске агенције за међународну кооперацију за развој (Sida)* организацију *Културно наслеђе без граница (CHwB)*, која је сачинила један извештај.¹⁰ Други извештај саставила је организација под називом *Пројекат косовског културног наслеђа (Kosovo Cultural Heritage Project – KHCP)*, са седиштем у САД, финансирана преко хуманитарног фонда *Пакард*, а која је основана

специјално ради прикупљања доказа о намерном уништавању баштине за потребе Тужилаштва Хашког суда.¹¹

Важно је напоменути да су извештачи на различите начине примењивали стандарде и консензусе проверене у пракси да би одредили свој задатак и дефинисали поље рада у осетљивим околностима. Само су Унеско (1999. и 2003) и Центар *Mnemosyne* (2003) дефинисали предмет извештавања својих мисија конвенционално, на основу одредаба међународних и/или националних аката, док су остали извештачи то учинили уз модификовање поменутих докумената.

⁹ *Final Report.*

¹⁰ CHwB.

¹¹ Организацију су основали Е. Хершер и А. Ридлмајер. Извештај је први пут објављен у *US/ICOMOS Newsletter* 4 (July–August 2000), а потом и као студија: Herscher, Riedlmayer, *Architectural Heritage.*

Сл. 367. Кијево, црква Светог Николе након разарања 1999, снимак из 2001. године

Чињеница да су тумачењу неких од најзначајнијих међународних конвенција, повеља и препорука¹² у домену културне баштине различити актери политичких и друштвених догађања на Косову и Метохији од 1999. приступали с различитих страна (и из

различитих интереса) утицала је и на доношење низа других оцена сличних оној коју су изrekli стручњаци Савета Европе – да је „приступ културној баштини на Косову јединствен на Балкану“. Додали бисмо – и у европској пракси заштите културне баштине.

¹² Хашка конвенција за заштитију културних добара у случају оружаних сукоба (1954) и њена два Протокола из 1954. и 1999; Додатни протокол I из 1977, везан за четири Женевске конвенције за заштитију жртва рајна (1949), као и Статут Међународног кривичног суда за бившу Југославију и Статут Међународног кривичног суда; *Venice Charter* (1964) (*Reconstruction* – Article 15; *Ruins Maintenance and Ruins Reconstruction; Restoration and authenticity* – Article: 9–13); *UNESCO World Heritage* (1972); *UNESCO Operational Guidelines* (1972); *Lahore Charter* (1980); *Charter for the Protection* (1990); *Washington Charter* (1987); *Nara Document* (1994); *Charter on the Built* (1999); *Burra Charter* (*Restoration and authenticity* – Article: 13–16); *International Charter* (2000); *ICOMOS International Scientific Committee for Analysis and Restoration of Structures of Architectural Heritage* (recommendation), 13. септембар 2001.

КОНФУЗИЈА И УЗУРПАЦИЈА ОДГОВОРНОСТИ И НАДЛЕЖНОСТИ

Извештај Унеска из 1999.¹³ о стању културне баштине на Косову и Метохији, који, истина, нема статус званичног извештаја, попут Извештаја Унеска из 2003,¹⁴ по оцени стручњака Савета Европе, није пропраћен изузетно важним документом што би се тицао институција, то јест међусобних односа

¹³ Borath, *Rapport de Mission*.

¹⁴ UNESCO, *Cultural Heritage in Kosovo* (2003).

Сл. 368. Зочиште, манастир Светих врача Козме и Дамјана, XIV–XVI век, разорен 1999, снимак из 2002. године

институција привремене самоуправе и њихових надлежности у области заштите градитељског наслеђа и односа тих институција и Администрације Унмика. Основано је претпоставити да је та чињеница једна од кључних за објашњење тога зашто ни Извештај Унеска из 2003. године¹⁵ није дао задовољавајуће институционалне предлоге решења за проблеме заштите и конзервације мултикултурне баштине у опасности. Штавише, и поред исправног тумачења о примени *Конвенције о заштити културних добара у случају оружаног сукоба* (Хаг 1954), објективно, неефикасним деловањем Унеска у току 1999–2000, створен је простор за преседан по којем једна привремена мисија УН преузима право да без образложења тумачи међународну конвенцију на такав начин да „игнорише тумачење надлежне

организације, и то у ситуацији у којој спровођење оставља трајно сведочанство о уништавању културне баштине једне земље“.¹⁶

На територији на којој УН признаје суверенитет те земље привремена Мисија УН спровела је преношење надлежности које *Хашка конвенција о заштити културних добара у оружаном сукобу* резервише само за земљу уговорницу (Србија) на Привремене институције самоуправе на Косову и Метохији и тако је у домену културне баштине отворила питања с далекосежним последицама. Констатација стручњака Савета Европе изричита је и каже да се надлежност, за разлику од одговорности, не може преносити на друге чиниоце. Јасно је и начело 9 из *Декларације Конференције о људским насељима* (Ванкувер, 1976) – оно истиче неотуђиво право

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

Сл. 369. Горње Неродимље, манастир Светог Арханђела Михаила, XIV–XVI век, разорен 1999, снимак из 2002. године

сваке земље „да с пуним суверенитетом буде баштиник себи својствених културних вредности које су плод целе њене историје“ и то да не постоји основ по којем се ово право може пренети на неку другу земљу, етничку или верску заједницу.

ОБЈЕКТИВНОСТ И ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈА СТРУКЕ

Извештај једне од првих стручних мисија које су дошле на Косово и Метохију да истражују намерно разарање културне баштине, онај Е. Хершера и А. Ридлмајера, под називом *Архитекционско наслеђе на Косову: њослерајно исцртавање*, истакао се одмах озбиљношћу својих импликација.¹⁷ Он је

¹⁷ Herscher, Riedlmayer, *Architectural Heritage*. Ендру Хершер (Andrew Herscher) био је у време састављања извештаја предавач на Колеџу Таубман за архитектуру и урбанистичко планирање при Универзитету у Мичигену, а Андраш Ридлмајер (Andras

припреман уз упутства представника међународних институција правде, с циљем да информације које садржи буду употребљене као чињенице у доказивању кривичне одговорности и покретању оптужница за разарање баштине на Косову и Метохији током рата, односно оружаних сукоба. Управо та тежина могућих последица Хершеровог и Ридлмајеровог извештаја изазвала је не само нарочиту пажњу јавности него је подразумевала и обавезу стручњака који су га саставили да, држећи се постулата етике и професионалног деловања, процене исправност примењених метода, веродостојност коришћених информација и валидност изнетих интерпретација и ставова. Намеће се зато питање: Какви су били

Ридлмајер) шеф Документационог програма *Aia Хан* за исламску архитектуру при Библиотеци лепих уметности Харвардског универзитета.

Сл. 370. ПРИШТИНА, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ, 1830, УНУТРАШЊОСТ ХРАМА ПОСЛЕ ПОГРОМА 2004. ГОДИНЕ

приступи, резултати и домети тог извештаја и у којој су се мери његови подносиоци држали постулата етике и струке? Питање је утолико разложније поставити што није могуће пренебрећи чињеницу да је један од аутора (Е. Хершер) све време, до краја 2006. године, био ангажован и као страни саветник једне од двеју сукобљених страна – Привремених институција у Приштини.

ВРЕДНОВАЊЕ ХЕРШЕРОВОГ И РИДАМАЈЕРОВОГ ИЗВЕШТАЈА

Разматрани извештај има следећи садржај: 1.0. Увод; 1.1. Историјски исцртавања; 1.2. Циљеви и методологија исцртавања; 2.0. Резултати исцртавања; 2.1. Оштећења културне баштине која се

приписују бомбардовању од НАТО-а; 2.2. Оштећења цивилне архитектуре од историјског значаја; 2.3. Оштећења исламске архитектонске баштине; 2.4. Оштећења католичке архитектонске баштине; 2.5. Оштећења српске православне архитектонске баштине; 3.0. Коришћење базе података; 4.0. Биографије главних исцртавања.¹⁸ Извештај прате и три додатка (анекса): Додатак 1. Карте оштећене или уништене културне баштине на Косову; Додатак 2. Опис и оцена документационих извора¹⁹ и Додатак 3. Тврдње о уништавању културне баштине на Косову 1998–1999.²⁰ У саставу извештаја је и до-

¹⁸ Herscher, Riedlmayer, *Architectural Heritage*, 1–11.

¹⁹ Исто, 17–22.

²⁰ Исто, 23–24.

кумент под називом *Делови извештаја Харвардској универзитетској насловљеној Архитектонско наслеђе на Косову: послератно истраживање*, с додатним фотографијама места на која се оптужница односи (К0209346–К0209393), као и напомене (с редним бројевима 1–14). Додатак овом извештају чини и документација у вези са 230 верских објеката и културних добара које су аутори обухватили теренским истраживањима (250 стр.).

У посао оцењивања стања културне баштине на Косову и Метохији Е. Хершер и А. Ридлмајер, као и већина осталих експерата разних мисија, упустили су се са оскудним претходним сазнањима о врло сложеним културно-историјским односима Срба и представника албанске етничке заједнице на Косову и Метохији. Нарочито 1999. године, у условима послератног институционалног хаоса, тоталног медијског рата и недоступности смиренних, неутралних и објективних извора стручних информација, страним мисијама ни најмање није било лако да избегну замке једностраног и уског виђења целокупне ситуације. Упадање у те замке, међутим, имало је далеку последицу. Сада се с великом извесношћу може закључити следеће: да прве оцене о страдању баштине на Косову и Метохији већ током 1999. нису у толикој мери превиђале или, под политичким притисцима, тако шкрто тумачиле уништавање српске културне баштине и верских објеката, вероватно не би дошло до Мартовског погрома 2004. године. Експерти са стране, и кад верују да су независни, ограничавањем приступа изворима информација бивају изложени ризику од тога да њихови налази буду инструментализовани за намене друкчије од прокламованих.

Данас, када нам на располагању стоје резултати и извештаји седам различитих тимова експерата и када су многи подаци јавно доступни, много је лакше сагледати целину и уочити једностраност и субјективност него 1999. и у времену непосредно после те године. Компаративном анализом много се боље сагледавају донети сваког од извештаја, јасније се види значај сваког од њих, али и оштрије оцртавају многи пропусти, грешке, неспоразуми, превиди и празнине. Сада се помоћу методе поређења препознају не само грешке у преводу него и кривотворени и подметнути подаци или намерне непрецизности и полуистине. Једноставно, најбољи критичари извештаја једне мисије јесу извештаји

Сл. 371 и 372. Србица, манастир Девич, XV–XVI век, спаљен и разорен у Погрому, снимак од 23. марта 2004. године

Сл. 373. ЉУБИЖДА, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ, XVI ВЕК, ОСКРНАВЉЕНА И СПАЉЕНА 1999, СНИМАК ИЗ 2002. ГОДИНЕ

осталих мисија. Сваки од поменутих седам извештаја могуће је тако експертски подвргнути ригорозној унакрсној провери, па онда и валоризовати, јер се веродостојност сваког детаља вреднује у односу на скуп свих осталих. Нажалост, разарање баштине било је праћено не само уништавањем документације него понекад и фабриковањем „бољих истина“ под политичким притисцима.

Иако је очигледно да је реч о истом, једном јединственем и заједничком мултикултурном наслеђу на Косову и Метохији, ипак су нијансе у мотивацијама, знању и интересима наручилаца и аутора предузетих истраживачких мисија и извештаја условиле давање разнородних слика о ономе што се догађало током бомбардовања Југославије и након долазка Мисије УН у Покрајину јуна 1999. године. Прво

што пада у очи јесте листа културних добара која се узимају у разматрање, односно критеријуми или дефиниције културне баштине. По томе Хершеров и Ридлмајеров извештај изгледа најнедоследније, тако да оставља утисак о културном добру као о врло променљивој и растегљивој категорији.

ПРИСТУП ПРИМЕЊЕН ПРИ ВРЕДНОВАЊУ ИЗВЕШТАЈА

Метод који смо применили у рецензирању извештаја *Архитектонско наслеђе на Косову: њослератино истраживање* формиран је тако да буде што објективнији и да се може са истом ефикасношћу применити при вредновању сваког од седам набројаних извештаја. Да би запажања била веродостојна, информације о извештају добијене разврставањем кроз категорије оцена додатно су проверене и упоређивањем с подацима датим у осталим разматраним извештајима. У поступном и проверљивом грађењу мишљења о извештају нарочита пажња посвећена је процењивању сваке информације. Резултати тих систематичних процењивања дати су на другом месту табеларно,²¹ а овде су циљни предмети груписани у седам основних категорија информација које извештај пружа и оцењени су сумарно.

1. *Циљеви/моћиви и мейоди.* – Конкретна заштита културне баштине није била пројектована циљ Хершеровог и Ридлмајеровог извештаја, нити, за разлику од осталих извештаја, у њему има предлога за операционализацију и финансирање пројеката очувања и обнове баштине. За извештаче је утврђивање кривичне одговорности било далеко најважнији циљ.

2. *Дефинисаност ојшћеї предмета извештаја и њокривеностї циљева.* – Извештај се не може користити за утврђивање штете на културној баштини и узрока и начина настанка те штете јер у дефинисању предмета драстично одступа од уобичајеног поштовања стандарда и општих аката струке. Листа оштећених објеката, онаква каква је дата у извештају, не може се ни бранити ни нападати као листа баштине, него се може само одбацити, што је међународна јавност и учинила. ХершEROVA и РидлмајЕРОВА мисија применила је недоследне и непринципијелне критеријуме за избор објеката о којима ће извештавати као о оштећеној културној баштини. Истовремено

²¹ О томе в. наш чланак у часопису Косовско-метохијски зборник 7 (2017), у штампи.

Сл. 374. ПРИЗРЕН, ЦРКВА СВЕТОГ НИКОЛЕ (ТУТИЧЕВА), 1331–1332, СТРАДАЛА У ПОГРОМУ, СНИМАК ИЗ МАРТА 2004. ГОДИНЕ

је имала врло лоше информације о структури и стању баштине на Косову и Метохији, а то је довело до списка обрађених објеката који потом ниједна стручна мисија није могла да употреби за анализу културне баштине, те се он стога не користи и не помиње у извештајима.

3. *Еџничка равномерности избора циљева.* – Пошто-пото доказивање кривице једне стране врло је изразито у многим примерима. Рецимо, куле се најпре погрешно прогласе врхунском споменичком баштином искључиво Албанаца, а онда се Србима припише свест о значају кула за албански национални идентитет, који су, гађајући утврђене куле, хтели да затру. Један независни истраживач утврдио је, међутим, да су куле страдале тамо где је било жилавог отпора забарикадираних бораца ОВК регуларним

српским јединицама.²² Иако су аутори разматраног извештаја, када су говорили о исламским културним грађевинама, инсистирали на томе да сва освећена места подједнако спадају у културну баштину ако су намерно нападнута, за српске цркве тенденциозно се наглашава, углавном нетачно, да је реч о скромним, недавно саграђеним сеоским црквама.

²² Према извештају С. Расам (Rassam, *Traditional Houses*), највећа штета на албанским кулама начињена је у селима у којима је пружан најживији отпор побуњених јединица ОВК током 1998. и 1999. („... штета је била интензивнија ... због концентрисаних паравојних снага отпора“). С. Расам је само за једну од педесет девет прегледаних кула изричито навела да је штета настала гранатирањем („Угао зграде је уништен деловима гранате“), а наводи једино да је од неименованих локалних казивача чула да су четрдесет четири куле оштећене током рата.

Сл. 375. Призрен, црква Светог Ђорђа породице Руновић, РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО, XVI век, СНИМАК ИЗ 2002. ГОДИНЕ

Сл. 376. Призрен, црква Светог Ђорђа породице Руновић, РАСПЕЋЕ ХРИСТОВО ПОСЛЕ СПАЉИВАЊА 2004. И КОНЗЕРВАТОРСКИХ РАДОВА, СНИМАК ИЗ 2013. ГОДИНЕ

4. *Критичност у избору извора.* – Некритичност у коришћењу извора информација и података највећа је препрека објективном разумевању проблема заштите баштине. Хершер и Ридлмајер не само што користе изворе за које су претходно изјавили да су непоуздани и непроверени него и одбијају или избегавају званичне и проверене документационе изворе. Исто тако, њихови информатори су сасвим необразоване и непоуздане (неверодостојне) особе. У осетљивом и по последицама озбиљном извештају наводе се, рецимо, непроверљиве изјаве избеглица које су прибележили *Лекари без граница*, потпуно неквалификовани анкетари. Истовремено се одбијају контакти са српским експертима који имају највеће искуство с косовскометохијском баштином.

5. *Опширна покривеност задатих циљева.* – Истражитељи су за врло кратко време прикупили податке о великом броју објеката. Због те брзине успели су сами да обиђу врло мали део споменика о којима су писали. Стога су морали да се ослоне на информације из друге руке, на мрежу информатора обучених за утврђивање ратне штете на инфраструктурним и стамбеним

објектима, да дешифрирају објекте с непрофесионалних фотографија и да се на друге начине сналазе.

6. *Закључци и прејоруке извештаја.* – Карактеристично је то што Хершеров и Ридлмајеров извештај²³ једини од свих поменутих нема никакве стручне закључке, као што није имао ни стручне циљеве. Уместо тога, изразит је политички аспект сагледавања угрожености и спасавања културних добара. Манипулација несрећом и трагичним уништавањем вековних традиционалних вредности дошла је до изражаја у тенденциозном преименовању баштине и у искључивости без икакве провере. Политичка је одлука извештача и да се само узгред пронађе понеки саговорник са српске стране и да се тако задовољи гола форма. У тој поремећеној равнотежи уводи се врло опасна категорија – одмазда или освета – као објашњење, скоро оправдање намерног насиља над српском културном баштином. Ако би се такав приступ прихватио, очување мултикултурне баштине постало би сасвим неизвесно у

²³ Rassam, *Traditional Houses*.

целом свету. Посебан Хершеров и Ридлмајеров труд видљив је на демантовању вести да је приликом бомбардовања од НАТО-а било штете по културне споменике. Упадљиво је то што објекти уништени ваздушним ударом експлозије пројектила НАТО-а током бомбардовања, по њима, никада нису културна баштина, него безвредне „старе куће“, иако се налазе усред старог градског језгра. То је могућност коју пружа извештавање без стандарда.

7. *Тачнось осталих информација и консџаџација.*
– Видљив је утицај пропаганде на састављаче извештаја, који нису могли да одоле великим притисцима, а нису увек имали довољно професионалне независности да свако питање разумеју и реше на основу обавештења из релевантних извора.

ЗАКЉУЧНА ОЦЕНА

Укрсте ли се међусобно налази извештаја разних мисија, тестирају ли се подаци из једног извештаја информацијама из другог, види се да извештаји с једностраним и оптужујућим мотивима нису погодили циљ ако су га тражили у сфери струке и заштите споменичког наслеђа. Нити се извештајем стране мисије може променити атрибуција неког дела стваралачког наслеђа, нити се уз два сведока може променити век изградње једног моста, нити ће кула постати диференцијална албанска градитељска баштина, нити ће уз помоћ *Лекара без ираница* бити доказано намерно уништавање културне баштине од Срба. У том контексту Хершеров и Ридлмајеров извештај не може издржати стручну рецензију – он је политички пристрастан. Тражио је, заправо, и погодио управо политичке циљеве својих наручилаца.

Иако је сврха извештаја истражитеља Хершера и Ридлмајера била да помогне у доказивању вољног

и злочиначког разарања културне баштине Албанаца или заједничког наслеђа, поређењем са осталим извештајима долази се до оцене да тај део извештаја није аргументован проверљивим доказима или информацијама квалификованих експерата. Извештај не показује да су се извештачи бавили културном баштином, да су имали способности да организују такву деликатну истрагу у тешким условима и да обезбеде веродостојност доказног материјала. Овај извештај обезбедио је само наставак уништавања и затирања српске културне баштине, што траје и данас.

Захваљујући чињеници да су српски стручњаци окупљени око Центра *Mnetosune* деловали проактивно, пружајући обиље проверених и веродостојних информација о културном наслеђу Срба на Косову и Метохији, као и наслеђу осталих етничких и конфесионалних група, пројектована политичка агенда која је имала за циљ отимање дела суверене земље, инсталирање тзв. државе Косово, али и стварање преседана за низ нелегитимних војних акција у свету што су потом уследиле – данас је потпуно демаскирана. Ни та чињеница, као ни други подаци о пројектованој окупацији и беспримерном отимању и експлоатацији светских ресурса од стране моћних корпорација, не умањује осећај дубоке људске и професионалне одговорности због лажи, клевета и безнађа којима се овај век засипа. Нажалост, све лажи и нетачности о културној баштини Срба и Србије на Косову и Метохији беспрекорно су похрањене у Библиотеци лепих уметности Харвардског универзитета. А можда је то ипак добро. Управо ће та документација, уз поређење с правим чињеницама, сачувати за будућност непорециво сведочанство о савести и намерама својих наручилаца и твораца, дајући бар моралну сатисфакцију свету „малих“ народа чији споменици у ово ново доба тако драматично страдају.

